

Lausunto eduskunnan lakivaliokunnalle hallituksen esityksestä laiksi rikoslain 25 luvun 3 §:n muuttamisesta, HE 65/2024 vp

Eduskunnan lakivaliokunnan pyynnöstä lausun kunnioittavasti seuraavan.

1. Yleisesti sääntelyn tarpeesta

Pääministeri Petteri Orpon hallituksen hallitusohjelmaan sisältyy kirjaus, jonka mukaan hallitus ryhtyy tarvittaviin toimenpiteisiin avioliittoon pakottamisen rangaistavuuden selkeyttämiseksi rikoslaissa. Eduskunta on samoin ponnessaan vuonna 2022 edellyttänyt, että hallitus kiirehtii avioliittoon pakottamista koskevan rangaistussääntelyn tarkastelua ja ryhtyy sen perusteella tarvittaviin toimenpiteisiin.¹ Näiden kansallisten kriminaalipoliittisten näkökohtien lisäksi voidaan todeta, että avioliittoon pakottamisen kriminalisointia edellyttävät Suomea sitovat kansainväliset ihmisoikeussopimukset.

Suomalaisen avioliittokäsityksen lähtökohta ilmenee avioliittolain 1 §:ssä, jonka mukaan avioliittoon tarvitaan molempien puolisojen suostumus. Avioliittolakiin on hiljattain lisätty myös 27a§, jonka mukaan avioliitto on kumottava, jos aviopuoliso on pakotettu avioliittoon.

Monissa kansainvälisissä ihmisoikeussopimuksissa määrätään samoin, että avioliitto perustuu puolisojen suostumukseen. Esimerkiksi kansalaisoikeuksia ja poliittisia oikeuksia koskevan kansainvälisen yleissopimuksen (KP-sopimus) 23(3) artiklan mukaan avioliittoa ei saa solmia ilman avioliittoon aikovien puolisojen vapaata ja täyttä suostumusta. Kaikkinaisen naisten syrjinnän poistamista koskevan yleissopimuksen (CEDAW-sopimus) 16(1) artiklan c-kohdan mukaan naisille on puolestaan turvattava oikeus vapaasti valita aviopuolisonsa ja mennä avioliittoon vain omasta vapaasta tahdostaan. Tässä yhteydessä voidaan mainita myös yleissopimus vammaisten henkilöiden oikeuksista, jonka artiklan 23(1) a-kohdassa tunnustetaan kaikkien avioliittoikäisten vammaisten henkilöiden oikeus solmia avioliitto ja perustaa perhe sitä aikovien puolisojen vapaan ja täyden suostumuksen perusteella.²

¹ EV 285/2022 vp.

² Ks. myös taloudellisia, sosiaalisia ja kulttuurisia oikeuksia koskevan kansainvälisen yleissopimuksen artikla 10(1).

Lisäksi on huomattava, että vaikka monissa ihmisoikeusasiakirjoissa, kuten Euroopan ihmisoikeussopimuksessa, mainitaan vain oikeus solmia avioliitto (12 artikla), tämä oikeus pitää sisällään myös oikeuden olla solmimatta avioliitto.³

Pakkoavioliitto on vakava ihmisoikeusloukkaus, joka tyypillisesti on luonteeltaan sukupuoleen kohdistuvaa väkivaltaa. Sen uhreiksi joutuvat useimmiten tytöt ja naiset, mutta myös poikia ja miehiä pakotetaan avioliittoon. Kuten hallituksen esityksessä tuodaan ilmi, pakkoavioliitot näkyvät Suomessa tällä hetkellä lähinnä järjestöjen työssä, kun taas rikosprosesseissa ne ovat jokseenkin vieras ilmiö. Viranomaisten tietoon tulleita tapauksia on määrällisesti vähän. Tämä ei kuitenkaan merkitse, etteikö asiaan tulisi puuttua. Vakavien ihmisoikeusloukkausten torjumiseen on ryhdyttävä silloinkin, kun niitä tulee viranomaisten tietoon harvoin.

Istanbulin sopimus eli Euroopan neuvoston yleissopimus naisiin kohdistuvan väkivallan ja perheväkivallan ehkäisemisestä ja torjumisesta edellyttää avioliittoon pakottamisen kriminalisointia. Sopimuksen 37(1) artiklan mukaan sopimusosapuolten on toteutettava tarvittavat lainsäädäntötoimet tai muut toimenpiteet varmistaakseen, että aikuisen tai lapsen tahallinen pakottaminen avioliittoon säädetään rangaistavaksi. Sopimuksen 37(2) artiklan mukaan sopimusosapuolten on lisäksi säädettävä rangaistavaksi aikuisen tai lapsen tahallinen houkutteleva ulkomaille tarkoituksena pakottaa hänet avioliittoon.

Kootusti voidaan näin ollen todeta, että **avioliittoon pakottamisen kriminalisoinnille on perus- ja ihmisoikeuksien suojaan palautettavissa oleva hyväksyttävä peruste**. Tähän viittaa myös se, että avioliittoon pakottamisen katsotaan jo tälläkin hetkellä olevan rangaistavaa joko rikoslain 25 luvun 3 §:n mukaisena ihmiskauppana, 3a §:n mukaisena törkeänä ihmiskauppana tai 8 §:n mukaisena pakottamisena. Tietyissä tilanteissa myös rikoslain 25 luvun 7 §:n mukaista laitonta uhkausta koskeva rangaistussäännös voi tulla sovellettavaksi.

Hallituksen esitykseen sisältyvissä ehdotuksissa on siis pääosin kyse siitä, **miten rangaistussäännökset tulisi muotoilla**, jotta ilmiön paheksuttavuus tulisi ilmi riittävän selkeästi ja jotta säännökset vastaisivat niitä vaatimuksia, jotka voidaan johtaa Suomea sitovista kansainvälisistä ihmisoikeusvelvoitteista.

³ Ks. myös Euroopan unionin perusoikeuskirjan artikla 9. Ks. myös Addressing forced marriage in the EU: legal provisions and promising practices, EU Fundamental Rights Agency https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-forced-marriage-eu_en.pdf.pdf (vierailtu 4.9.2024), s. 17.

2. Erilliskriminalisointi vai ei

Lakiehdotusta valmisteltaessa on pohdittu nähdäkseni varsin ansiokkaasti monia eri sääntelyvaihtoehtoja. Arvostan myös sitä, että valmisteluprosessissa on aidosti kuultu lausunnonantajien näkemyksiä, mikä näkyy myös niiden selkeässä esittelyssä itse hallituksen esityksessä.

Yksi keskeinen kysymys valmistelussa on ollut, tulisiko avioliittoon pakottaminen säätää rangaistavaksi omana erillisenä rangaistussäännöksenään vai olisiko parempi, jos rangaistavuuden selkiyttäminen tapahtuisi täsmentämällä olemassa olevia rangaistussäännöksiä.

Erillisen kriminalisoinnin puolesta puhuvat monet seikat. **Monet Suomea sitovien kansainvälisten ihmisoikeussopimusten valvontaelimet ovat suositelleet erillisiä kriminalisointeja**, kuten hallituksen esityksessäkin tuodaan esiin. Istanbulin sopimuksen täytäntöönpanoa seuraava asiantuntijaryhmä GREVIO on suositellut vahvasti Suomelle erityisen pakkoavioliittoa koskevan rikostunnusmerkistön säätämistä. GREVION mukaan kyse on ensinnäkin rangaistavuuden selkeämmästä kommunikoinnista erillisen kriminalisoinnin avulla. GREVIO on katsonut myös, että ihmiskaupparikosten tunnusmerkistöjen soveltaminen avioliittoon pakottamiseen on ongelmallista myös siksi, että ihmiskauppateot eivät kata kaikkia avioliittoon pakottamisen muotoja.⁴ Kidutuksen ja muun julman, epäinhimillisen tai halventavan kohtelun tai rangaistuksen vastaisen yleissopimuksen täytäntöönpanoa valvova kidutuksen vastainen komitea on niin ikään tuonut Suomen osalta esiin huolensa siitä, että pakkoavioliitto ei sisälly rikoslakiin omana erillisenä rikoksenaan ja suositellut, että Suomen tulisi sisällyttää pakkoavioliitto rikoslakiin omana erillisenä tunnusmerkistönään.⁵

Keskeisin rooli tässä yhteydessä on yllä mainitulla Istanbulin sopimuksella, joka sisältää nimenomaiset pakkoavioliittoa koskevat kriminalisointivelvoitteet. Sopimuksen teksti ei kuitenkaan määrittele tapaa, jolla kriminalisoinnit olisi toteutettava. Kansainväliset ihmisoikeussopimukset itse asiassa sisältävät harvoin niin tarkkoja määräyksiä, että tekstistä suoraan voitaisiin päätellä jokin tietty kansallinen täytäntöönpanotapa. Olennaista onkin, miten sopimusta tulkitaan ja tällöin erityinen rooli on sopimusvalvontaelimillä eli tässä tapauksessa GREVIolla.

Kansainväliset sopimusvalvontaelimet eivät ole tuomioistuimia, ja niiden suositukset eivät ole samalla tavoin oikeudellisesti sitovia kuin esimerkiksi Euroopan ihmisoikeustuomioistuimen tuomiot. GREVION lausumilla ei myöskään voida laajentaa yleissopimukseen sisältyviä velvoitteita. Samalla on kuitenkin huomattava, että vaikka GREVION suositukset eivät ole oikeudellisesti sitovia, GREVION tehtävänä on Istanbulin

⁴ GREVIO/Inf(2019)9, kohta 175.

⁵ CAT/C/FIN/CO/7, kohdat 28 ja 29 h ja CAT/C/FIN/CO/8, kohdat 40 f ja 41 g.

sopimuksen toimeenpanon valvonta, mikä väistämättä antaa GREVION tulkinnalle merkittävän painoarvon. GREVION tulkinnat voidaan tietyin ehdoin nähdä jopa osana Wienin valtiosopimusoikeutta koskevan yleissopimuksen 31 artiklan mukaista soveltamiskäytäntöä, joka osoittaa sopimuksen osapuolten välisen yhteisymmärryksen sopimuksen tulkinnasta.

Kootusti voidaan siis todeta, että **kansainvälisten valvontaelinten tulkintasuosituksille on syytä antaa suuri painoarvo**. Kriminalisoinnin muotoilussa on pyrittävä hakemaan sellaista mallia, joka vastaa valvontaelinten esittämiin huolenaiheisiin.

Erilliskriminalisointi korostaisi myös sitä, että pakkoavioliitto ja ihmiskauppa eivät ole ilmiönä samoja, vaikka niissä voi olla yhteisiä piirteitä. Pakkoavioliittoon liittyy tyypillisesti sellaisia tyttöjen ja naisten alisteista asemaa koskevia piirteitä, jotka erottavat sen ihmiskaupan kokonaisuudesta. Kyse on erityisesti sukupuoleen ja perinteisiin sukupuolimalleihin liittyvästä ihmisoikeusloukkauksesta. Tällaisesta ajattelusta kumpuavat käytännöt voivat loukata myös poikien ja miesten itsemääräämisoikeutta. **Oikeussuojan kohde ei siten ole täysin sama kuin ihmiskaupassa.**

Erilliskriminalisointia on vastustettu sillä argumentilla, että kyseessä olisi mahdollinen symbolinen kriminalisointi. Taustalla on ajatus siitä, että yleiset kriminalisoinnit riittävät ja erilliskriminalisoinnit ovat ikään kuin turhaa symbolista signalointia jonkin asian rangaistavuudesta. Epäilemättä on niin, että muun muassa perustuslakivaliokunta edellyttää, että symbolisiin kriminalisointeihin ei tukeuduttaisi.⁶ Ongelmana on kuitenkin se, että symbolisen kriminalisoinnin käsite on jossain määrin epämääräinen ja siihen vedotaan valikoivasti. Symbolisen kriminalisoinnin kiellon periaate ei ole esimerkiksi estänyt lainsäätäjää erittelemästä toisiaan lähellä olevia ilmiöitä omiksi tunnusmerkistöikseen esimerkiksi elinkeinorikosten, työsyryjännän tai vaikkapa aineettomia oikeuksia koskevien loukkausten kohdalla.

Periaate jonka mukaan rikoslainsäädännössä tulee pyrkiä selkeyteen ja systemaattisuuteen välttämällä erilliskriminalisointeja näyttäisi siten olevan periaate, jota joskus sovelletaan ja joskus ei. En siten ole vakuuttunut siitä, etteikö kansainvälisesti tunnistettu sukupuolittuneeseen väkivaltaan liittyvä ilmiö voisi ansaita omat riittävän täsmälliset erityissäännökset, jotta tähän haitalliseen rikosilmiöön päästäisiin puuttumaan tehokkaammin.

⁶ Näin esim. PeVL 29/2001 vp, s. 4.

3. Ihmiskauppatunnusmerkistön tarkastelu

Hallituksen esityksessä on valittu malli, jossa pakkoavioliiton rangaistavuus selkeytetään liittämällä siitä maininta ihmiskauppaa koskevaan kriminalisointiin. En itse ole kannattanut mallia aiemmin asiasta lausuessani edellä jo mainitsemistani syistä. On kuitenkin epärealistista ajatella, että hallituksen esitykseen valittua ratkaisua muutettaisiin olennaisesti enää tässä vaiheessa lainvalmisteluprosessia. Lisäksi voidaan todeta, että monissa valmisteluvaiheissa annetuissa erilliskriminalisointia puoltavissa lausunnoissa ”ihmiskauppa-mallia” pidettiin toissijaisena vaihtoehtona sääntelylle.

Mainitsemalla pakkoavioliitto nimenomaisesti rikoslain 25 luvun 3 §:ssä selkeyttää oikeustilaa. **Ehdotettu säännös on ilman muuta parannus verrattuna nykytilanteeseen**, jossa avioliittoon pakottaminen ei ilmene selvästi ihmiskauppaa koskevasta säännöksestä, vaan sen soveltuvuutta avioliittoon pakottamista tarkoittaviin tilanteisiin on haettava lain esitöistä. Kun avioliittoon pakottamisen rangaistavuus näkyy suoraan säännöksestä, ehdotettu muutos voi tehdä rikoslaista joiltain osin nykyistä ymmärrettävämmän myös kansalaisten keskuudessa.

Ihmiskauppasääntelyyn liittyy olennaisena osana uhrin oikeus saada apua ihmiskaupan auttamisjärjestelmän kautta. Tämä on valitun ratkaisun toinen hyvä puoli, joskin samaan lopputulokseen olisi päästy muuttamalla ihmiskaupan uhrien auttamisjärjestelmää koskevia säännöksiä siten, että ne olisivat kattaneet myös muut kuin ihmiskaupan uhrin asemassa olevat pakkoavioliiton uhrit. Tämä olisi tietysti vaatinut monien lakien muuttamista. Hallituksen esityksessä valittu ratkaisu on tässä mielessä yksinkertaisempi.

Ymmärrän samoin ne mahdolliset **vaikeudet, joita eri säännösten yhteensovittaminen olisi voinut aiheuttaa**, jos ehdotuksessa olisi päädytty erilliskriminalisointiin. Pakkoavioliitto olisi joka tapauksessa pidettävä yhtenä ihmiskaupan muotona. Tähän vaikuttaa muun muassa se, että 13.6.2024 annettu Euroopan parlamentin ja neuvoston (EU) 2024/1712 ihmiskaupan ehkäisemisestä ja torjumisesta sekä ihmiskaupan uhrien suojelemisesta annetun direktiivin 2011/36/EU muuttamisesta lähtee nimenomaisesti siitä, että pakkoavioliitto on yksi ihmiskaupan muoto (johdantokappale kohta 6 ja artikla 1(1) a-kohta). Direktiivi on saatettava voimaan viimeistään 15.7.2026. Hallituksen esityksessä valittu ratkaisu ehkäisee tätä yhteensovittamiseen liittyvää ongelmaa.

Mielestäni keskeisin kysymys on, kattaako lakiin ehdotettu muotoilu kaikki olennaiset avioliittoon pakottamisen muodot. Niitä on esitelty kattavasti hallituksen esityksessä, joten en pura niitä auki tässä.

Ihmiskauppasäännösten tunnusmerkistöt koostuvat kolmesta osa-alueesta. Näitä ovat rikoksen eri **tekotavat, teossa käytetyt keinot ja teon tarkoitus**. Aloitan ensinnä mainitusta eli tekotavoista. Yllä mainitun lainkohdan mukaan näitä ovat:

- ottaa toisen määräysvaltaansa,
- värvää toisen taikka luovuttaa tai
- kuljettaa, vastaanottaa tai majoittaa

Silloin kun kyse on tilanteesta, jossa henkilö siirretään toiseen maahan pakkoavioliitto varten, tekotavat näyttävät nähdäkseni ongelmattomilta. Niissä tilanteissa, joissa pakkoavioliitto solmittaisiin Suomessa tai henkilöä estettäisiin eroamaan avioliitosta, kyseeseen tulisi lähinnä määräysvaltaan ottaminen. Hallituksen esityksen perustelujen valossa (s. 59) yllä mainitut tekotavat nähdäkseni riittäisivät kattamaan myös ne tilanteet, jolloin kyse ei ole henkilön siirtämisestä paikasta toiseen.

Tekotapojen rinnalla ihmiskauppatunnusmerkistöissä on tarkasteltava myös teossa käytettyjä keinoja. Näitä ovat puolestaan:

- käyttämällä hyväksi toisen riippuvaista asemaa tai turvatonta tilaa taikka toista painostamalla,
- erehdyttämällä toista tai tämän erehdystä hyväksi käyttämällä,
- maksamalla korvauksen toista määräysvallassaan pitävälle henkilölle tai
- ottamalla vastaan sellaisen korvauksen

Nämä keinot kattavat nähdäkseni pakkoavioliittoon saattamisen eri tilanteet.

Teon tarkoitus on hallituksen esityksessä muotoiltu puolestaan siten, että jo pelkkä pakkoavioliittoon tai siihen rinnastettavaan liittoon saattaminen ihmiskauppasäännöksessä tarkoitetulla tavalla ja yllä mainittuja keinoja käyttäen on rangaistavaa. **Edellytyksenä ei ole, että olosuhteet, johon henkilö ollaan saattamassa tai saatettaisiin, olisivat ihmisarvoa loukkaavat.** Tämä laajentaa rangaistavuuden alaa jonkin verran, koska ehdotus lähtee siitä, että pakkoavioliittoon saattaminen on jo itsessään rangaistavaa. Oikeustila on ollut tältä osin epäselvä. Mielestäni esityksessä omaksuttu ratkaisu on erittäin perusteltu ottaen huomioon pakkoavioliiton luonteen vakavana ihmisoikeusloukkauksena.

Hallituksen esityksessä omaksuttu malli kattaa siis sekä avioliiton solmimisvaiheen ja avioliiton myöhemmät vaiheet, mikä on myös perusteltua. Ihmiskaupparikoksille on tyypillistä vaihteellisuus eli uhrille voi vasta teon edetessä selvitä, millaisiin olosuhteisiin hän joutuu. Tämä merkitsee pakkoavioliiton kohdalla sitä, että alun perin suostumukseen perustuva avioliitto voi siten muuttua pakkoavioliitoksi, jos avioliitossa pysymiseen liittyy yllä kuvattua painostusta.

Pakkoavioliittoon saattamisen rangaistavuus ei edellytä, että avioliitto todella solmitaan, vaan tunnusmerkistön täytyminen vaatii, että tekijällä on ollut tarkoitus saattaa uhri pakkoavioliittoon tai siihen rinnastettavaan liittoon. Ottaen huomioon, miten vakavasta itsemääräämisoikeuden loukkauksesta on kyse ja millaisia vaikeuksia avioliitosta eroamiseen voi liittyä, rangaistavuuden ulottaminen tähän aikaisempaan vaiheeseen on perusteltua.

Koska pakkoavioliittoa koskeva kriminalisointi muodostuu osaksi ihmiskaupan tunnusmerkistöä, siihen soveltuvat rikoslain 1 luvun 7 §:n kansainvälisen rikoksen tekopaikkaa koskevat säännökset eli Suomen lakia sovelletaan tekopaikan laista riippumatta. Tämä on luonnollisesti tärkeää.

4. Avioliiton määritelmä

Lakiehdotuksen valmistelussa on tuotu esiin myös kysymys siitä, tulisiko pakkoavioliiton tunnusmerkistön koskea vain juridisesti päteviä avioliittoja vai myös niihin rinnastettavia liittoja. Hallituksen esityksessä on kuvattu viimeksi mainittujen avioliittojen luonnetta. Olen itse ehdottomasti sillä kannalla, että avioliitto-käsite on ymmärrettävä tässä yhteydessä niin, että se kattaa myös hallituksen esityksessä kuvatut ns. uskonnolliset liitot tai muut yhteisölliset liitot.

Perusteluni ovat seuraavat. Pakkoavioliiton **uhrin näkökulmasta ei ole merkitystä, onko avioliitto solmittu suomalaisen lainsäätäjän näkökulmasta juridisesti pätevällä tavalla vai ei**. Tosiasiallinen vaikutus on sama, olipa liitto juridisesti pätevä tai esimerkiksi uskonnollisesti pätevä. Keskeistä on, että niissä yhteisöissä, joissa tällaisia liittoja solmitaan, niitä pidetään samanarvoisina kuin virallisesti solmittuja liittoja kaikkine niihin liittyvine oikeuksineen ja velvollisuuksineen. On myös huomattava, että pakkoavioliittoon joutuvalle ei ole mahdollisuutta valita, millaisella tavalla liitto solmitaan.

Jos ns. ei-viralliset avioliitot jätettäisiin sääntelyn ulkopuolelle, sääntelyn kiertäminen olisi suhteellisen helppoa. Tämäkin seikka puoltaa laajemman avioliitto-käsitteen soveltamista tässä yhteydessä.

Ratkaisu on kuitenkin jossain määrin ongelmallinen rikosoikeudellisen laillisuusperiaatteen kannalta. Perustuslakivaliokunta on lukuisissa lausunnoissaan todennut, että laillisuusperiaatteen ydinsisällön mukaan rikoksen tunnusmerkistö on ilmaistava riittävällä täsmällisyydellä siten, että säännöksen sanamuodon perusteella on ennakoitavissa, onko jokin toiminta tai laiminlyönti rangaistavaa. Ehdotuksen mukaan tunnusmerkistössä olisi ilmaus ”pakkoavioliittoon tai siihen rinnastettavaan liittoon.” Tätä ilmaisua selitetään sinänsä ansiokkaasti hallituksen esityksessä.

Rikoslainsäädännössä tulisi kuitenkin mahdollisuuksien mukaan välttää ns. esitöillä säätämistä. Nähdäkseni laillisuusperiaatteen kannalta olisi hyvä vielä harkita, josko rikoslain 25 lukuun tulisi lisätä asiasta **legaalimääritelmä**.

5. Toimenpidealoite TPA 25/2024 vp

Asiantuntijalausunnossa on pyydetty ottamaan tiiviisti kantaa myös toimenpidealoite TPA 25/2024 vp:ssa ehdotettuihin muutoksiin.

Olen edellä käynyt läpi näkökohtia erilliskriminalisoinnin osalta. Totean kootusti, että erilliskriminalisoinnille on omat perustelunsa, mutta ihmiskauppatunnusmerkistön hyödyntämistä hallituksen esityksessä esitetyllä tavalla voidaan myös perustella järkevin argumentein. Tärkeintä ei mielestäni ole se, minkä tunnusmerkistön alaisuuteen teko kuuluu, vaan se, vastaako rangaistavuuden ala sitä, mitä kansainväliset velvoitteet edellyttävät. Lisäksi on otettava huomioon se edellä esittämäni, että pakkoavioliitto kuuluu EU:n hiljattain uudistetun ihmiskauppadirektiivin mukaan joka tapauksessa myös ihmiskaupparikoksiin.

Pakottavan kontrollin kriminalisointi on näkemykseni mukaan ehdottomasti selvittämisen arvoinen asia. Tolvasen ja Silvennoisen tuore selvitys⁷ osoittaa mielestäni hyvin selvästi sen, että mikään nykyinen rikostunnusmerkistö ei sellaisenaan kata pakottavaa kontrollia. Tällainen kontrolli voi olla intensiivisyydeltään erittäin voimakasta ja loukata syvästi uhrin itsemääräämisoikeutta. Tässä yhteydessä on syytä ottaa huomioon myös EU:ssa valmisteilla oleva direktiivi lähisuhdeväkivallasta,⁸ johon sisältyy sellaisia kriminalisointivelvoitteita, jotka saattavat olla relevantteja pakottavan kontrollin suhteen (8 artiklassa mainittu verkkoahdistelu).

Göteborg, 6.9.2024

Elina Pirjatanniemi

⁷ Tolvanen Matti, Silvennoinen Elisa. Selvitys henkisen väkivallan rangaistavuudesta ja vainoamisen oikeuskäytännöstä Suomessa. Oikeusministeriön julkaisuja, Selvityksiä ja ohjeita 2023:20.

⁸ Ehdotus Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiiviksi naisiin kohdistuvan väkivallan ja lähisuhdeväkivallan torjumisesta, COM/2022/105 final.